

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2019

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 11.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
6. Nombora tinhlamulo ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A:	Timinete ta 50	
XIYENGE XA B:	Timinete ta 30	
XIYENGE XA C:	Timinete ta 40	
10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A

**XANA MATIRHISELO YA SELULAFONI YA NGA VA NA SWITANDZHAKU
SWO BIHA EVUTON'WINI BYA MUNHU?**

1	Selulafoni i muxaka wun'wana wa vutihlanganisi bya mani na mani bya xithekinoloji naswona vutihlanganisi lebyi byi rhungarhunganile evuton'wini bya vanhu vo tala. Hambileswi vanyingi va byi tsakelaka, byi nga va na khombo eka rihanyu ra vona. Khombo ra kona, vo tala va vona va hlawula ku wisa emibedweni va khomelerile tiselulafoni va ri karhi va langutisa mahungu lama vaka ma rhumeriwile hi van'wana. Mutirhi wa swa miehleketo, Basani Macope u vula leswaku vanhu va tshama va gagaderile tiselulafoni lero naloko va ya emakamareni yo etlela a ti sali, leswi kavanyetaka maetlelelo ya vona. U bumabumela leswaku swi nga va swinene loko vo tivekela mpimo wa nkarhi wo va va ti tirhisa, ngopfungopfu loko nkarhi wo etlela wu nga si fika.	5
10
2	Basani u ya emahlweni a bumabumela leswaku vanhu va fanele va tshika ku tirhisa tiselulafoni kwalomu ka awara va nga si byi phaha. Ku ya hi vulavisisi byintshwa bya le Canada ku tiyisisiwa leswaku awara yin'we ntsena ya ku tirhisa selulafoni hi siku yi ringanerile ku onha ntolovelo wa munhu wo byi faya. 'Xiphiquo lexikulu lexi humelelaka loko munhu a ya eku khudzeheleni na selulafoni i muhlovo wa wasi lowu yi wu humesaka, lowu n'wi byelaka leswaku ka ha ri nhlikanhi, kutani byongo bya yena byi humesa tihomoni ta <i>cortisol</i> leti endlaka leswaku a tshama a rindzerile xin'wana na xin'wana hi ku va a ri eka xiyimo xo va a xile emiehlekeweni.' Ku vula Manana Tintswalo Mahatlane, Dayirekitara wa swa mieheleketo.	15
20
3	Basani u hlamusela leswaku ku va munhu a tshamela ku vona swifaniso swa vuhetiseki; miri ya swivumbeko swa kahle, switolatolana swo xongisa leswi endlaka vanhu va va va hetisekile na swikandza swo xonga leswi hetisekeke, swi nga endla leswaku yena n'wini a titekela ehansi hikokwalaho ka ku tshemba leswaku leswi a swi vonaka eka selulafoni ya yena i ntiyiso. U ya emahlweni a vula leswaku mhaka leyi yi tinyikile matimba sweswi tanihileswi vakuceteri va vutihlanganisi bya xithekinoloji va humeselaka ehandle na ku vula ntiyiso mayelana na nkarhi na matimba lawa va ma tirhisaka ku humelerisa vundzeni bya leswi voniwaka.	25
4	Vantshwa hi vona va vaka ekhombyeni ra xiyimo lexi hikuva va pfumala munhu loyi a nga va tovaka ndleve na ku va lawula eka matirhiselo ya vutihlanganisi bya xithekinoloji. Tintswalo u ttherile a vula leswaku tanihileswi tiselulafoni se ti nga na swiyenge swo hambanahambana, vutihlanganisi byo fana na <i>Twitter</i> , <i>Facebook</i> na <i>Instagram</i> byi tumbuluxa xiyimo xo hlawula ndluwa u siya hove hikuva xi avanyisa vanhu ku ya hi swiyimo. U boxile leswaku nkucetelo wa vutihlanganisi bya xithekinoloji wu endla leswaku vantshwa va sungula ku tixopela ngopfu, va tikamba loko hakunene va ri na ku titshemba, ku va na xivumbeko xa miri lexi hetisekeke na ku wela eka ntlawa wo karhi; hambiswiritano leswi a swi endli leswaku va hambana na ntolovelo lowu hikuva vakhale va ri: 'Va tshika xo khoma hi voko, xa le mbilwini a va tshiki.'	30
35
40

- 5 Ndzavisiso lowu endliweke wu humelerisile mhaka ya leswaku vabvana na vantshwa va xisati hi vona va vaka ekhomyeni lerikulu no khumbeka swinene hi vutihlanganisi bya xithekinoloji, ngopfungopfu loko swi ta eka ku pfumaleka ka ku enetiseka hi xivumbeko xa miri wa vona. Basani u vurile leswaku ku engeteleka ka nkarhi lowu vanhu va wu tirhisaka eka vutihlanganisi bya mani na mani swi kavanyeta vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vona. U ri vanhu va tshama va langutile xikirini va nga ri na mhaka na vanhu lava nga na vona naswona a va hambaniseki na tselulafoni ta vona. 45
- 6 U ya emahlweni a vula leswaku va tshama va lo tindleve parii, tanihileswi vakhale va nga te: 'Ngoma yi tshama yi vambiwile', va rindzerile ku twa xikoweto lexi landzelaka xo huma eka tselulafoni ta vona, leswi va tekelaka nkarhi lowu a va fanele va wu nyika lava kumekaka va ri na vona. Tintswalo u hlamusela leswaku ku tihlanganisa na van'wana i xilaveko xa munhu un'wana na un'wana. Hambileswi ku tumbuluxiwa ka vutihlanganisi bya mani na mani swi pfunaka vanhu ku kota ku tihlanganisa na van'wana, ngopfungopfu lava nga ekule na vona, swi nga va na nxungeto eka rihanyu ra vanhu hi ku angarhela loko byo tirhisiwa ku tlula mpimo. Tintswalo u hetelela hi ku boxa leswaku vanhu vo hlaya va hundzukile bandi na buruku na tselulafoni ta vona, van'wana i mahlonga ya tona. 50
55
- 7 Leswi hinkwaswo swi kombisa leswaku tselulafoni ti fanele ti tirhisiwa hi ndlela leyinene leswaku ku nga vi na switandzhaku swo biha. 60

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma www.dailymail.co.uk]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Ku ya hi ndzimana ya 2 hi xihhi xitsundzuxo xa Basani Macope eka vahlayi loko swi ta eka matirhiselo ya selulafoni? (1)
- 1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Xivulwa lexi nge: '... vutihlanganisi lebyi byi rhungarhunganile evuton'wini bya vanhu vo tala' xi hlamusela leswaku vutihlanganisi lebyi byi ... evuton'wini bya vona.
- A tolovelekile
B siveriwile
C rhiyekile
D hlakarile (1)
- 1.3 I yini lexi endlaka leswaku vantshwa va nga enerisiwi hi leswi va nga xiswona ku ya hi ndzimana ya 4? (2)
- 1.4 Nyika ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungunkulu ra xitshuriwa lexi. (2)
- 1.5 Handle ka switandzhaku swa matirhiselo ya selulafoni leswi boxiweke eka xitshuriwa lexi, hi swihi leswinene leswi selulafoni yi pfunaka hi swona? Boxa mhaka YIN'WE ntsena. (1)
- 1.6 Hi wihi nkoka wo va nhlokomhaka ya xitshuriwa lexi yi ri hi xivumbeko xa xivutiso? (1)
- 1.7 Ku ya hi xitshuriwa lexi, hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena:
- 1.7.1 Loyi a nga va tovaka ndleve. (2)
- 1.7.2 Va tshama va lo tindleve parii! (2)

- 1.8 Ku va ku khumbiwa timhaka ta ndzavisiso wa vativi va swa miehlekeketo swi na nkucetelo muni eka vahlayi va xitshuriwa lexi? (2)
- 1.9 Xana xitshuriwa lexi xi ku dyondzisa yini mayelana na matirhiselo ya tiselulafoni? (2)
- 1.10 Swi nga va swi vangwiwa hi yini ku va vanhu va tinyiketela ngopfu eka vutihlanganisi bya mani na mani? (2)
- 1.11 U vona yi ri mhaka ya kahle ku va vanhu va tshama va honokerile tiselulafoni ta vona ku ya hi leswi boxiweke eka ndzimana ya 6 ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Hlamusela hungunkulu leri humelerisiwaka hi xitshuriwa xa B. (2)
- 1.13 Xiyisisa swimunhuhatwa leswi nga eka xitshuriwa xa B kutani u vula leswaku moya wa swona wu le ka xiyimo xihi. Tihela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.14 Hi swihi leswi hlawulekisaka swimunhuhatwa swinharhu swa xisati leswi nga eka xitshuriwa xa B? Tihela u boxa leswaku maambalelo ya swona i ya nguva yihi. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.15 Hi kwihi ku yelana loku nga kona eka leswi humelerisiwaka hi xitshuriwa xa A na xitshuriwa xa B? (2)
- 1.16 Kombisa ku hambana loku nga kona eka xitshuriwa xa A loko xi pimanisiwa na xitshuriwa xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya XITSHURIWA xa C lexi nge: 'Mahlayiselo ya nhundzu' kutani u tsala nkomiso hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **hilaha nhundzu yi nga hlayisiwaka hakona**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA:

1. Komisa hungu leri u humelerisa timhakankulu ta NKOMBO hi marito lama nga hundziki 90.
2. U fanele ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi xivumbeko xa ndzimana leyi twalaka.
3. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
4. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**MAHLAYISELO YA NHUNDZU**

Tanihi vanhu hi rhandza ku tihumesa hi endzela tindhawu to hambanahambana. Lowu hi wona nkarhi wa kahle wa leswaku makhamba na wona ya tifumisa hi nyuku wa hina. Ku tiyisisa leswaku ntsako wa hina wu nga hundziki mihloti ya swirilo hi nga papalata ku yiveriwa hi ku tiyisisa leswaku tindlu na nhundzu ya hina swi tshama swi sirhelelekile.

Hi nga si teka rendzo hi fanele ku tiyisisa leswaku hi nga siyi switepisi na switirhisiwa swa le xirhapeni swi hangalakile na jarata. Makhamba ya nga tlhela ya tirhisa swona tanihi swipfuno ku tshova kumbe ku nghena etindlwini ta hina. A hi hlayiseni nhundzu ya hina ya nkoka kun'we na swingwavila eswisefeni. Hi nga swi siyi etidirowarini kumbe eka tikhabinete ta hina. Leti i tindhawu leti makhamba ya sungulaka eka tona.

Makhamba a ya karhateki ku kuma makhiya leswaku ya oloveriwa ku nghena etindlwini ta hina loko hi ma vekile ehansi ka mete kumbe exirhapeni; kutani hi fanele ku ma veka endhawini leyi swi nga ta ka swi nga olovi leswaku ya ma kuma, kumbe hi ma siya na munghana kumbe muakelani wa hina loyi hi nga n'wi tshemba.

A hi vekeleni mfungho wa ku kombisa leswaku ku na mbyana egedeni hambiloko yi nga ri kona ejarateni hikuva makhamba ya chava ngopfu mbyana, ngopfungopfu loko ma nga yi voni. A hi ngeniseni timboni leswaku majarata na tindlu ta hina ti vonikela. Hi nga ha engetela hi ku vekela timboni leti kotaka ku lumeka hi toxo loko ku ri na nchumu lowu fambafambaka.

Hindlela leyi a swi nge olovi leswaku makhamba ya nghena. Timboni to tshama ti lumekiwile hambi ku ri na nhlikanhi i xikombiso xa kahle xa leswaku ku hava munhu emutini. Swi antswa ngopfu ku ngenisa timboni leti kotaka ku titima hi toxo loko ri xa. Loko hi vekela tikhamera etindlwini ta hina a hi tiyisiseni leswaku hi vekela na laha ti nga ta kota ku voniwa hi mani na mani. Leswi swi pfuneta ku chavisa makhamba hikuva ya tiva leswaku ya voniwa.

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.safetywise.com]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.mnspictures.com]

U munhu loyi a rhandzaka ku beriwa hi moya? Humesa vandyangu wa wena mi ya tiphina hi ku hlalela na ku hlaleriwa hi ntumbuluko. Ntanga wa swiharhi wa Tinyeleti wu lulamele n'wina. Swivandzana ho hlayela hi tintiho. Tanani mi ta phyuphya mi hlayisekile hi ntsengo wa teka mahala. Tinyeleti, kaya ra vutiphini!

Vuhlayiseki bya wena eka ndhawu leyi byi le mavokweni ya wena.

- 3.1 Tshaha xilogene xa xinavetiso lexi. (1)
- 3.2 Hlawula nhlamuselo leyi nga yona eka leti nga laha hansi leyi hlamuselaka hi ku hetiseka mavulavulelo lama nge: '... hi ntsengo wa teka mahala.'
- A I ntsengo wa le xikarhi swinene.
 B I ntsengo wo fanela swinene.
 C I ntsengo wo hlawuleka swinene.
 D I ntsengo wa le hansi swinene. (1)
- 3.3 Hi kwihi ku yelana loku nga kona eka vito ra ndhawu leyi na xifaniso lexi nga eka xinavetiso lexi? (2)
- 3.4 Nyika nhlamuselo ya xiphemu lexi tikisiweke exivulweni lexi nga laha hansi.
 'Swivandzana **ho hlayela hi tintiho.**' (2)

3.5 Hlela xivulwa lexi nga laha hansi kutani u kombisa matwiselo ya wena hi leswi xi humelerisaka swona hi tlhelo ra ndzemuko wa matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi.

'Humesa vandyangu wa wena mi ya tiphina hi ku hlalela na ku hlaleriwa hi ntumbuluko.'

(2)

3.6 Hi ku vona ka wena hikokwalaho ka yini xivulwa lexi nge: 'Vuhlayiseki bya wena eka ndhawu leyi byi le mavokweni ya wena', xi tsariwile hi fonto leyitsongo?

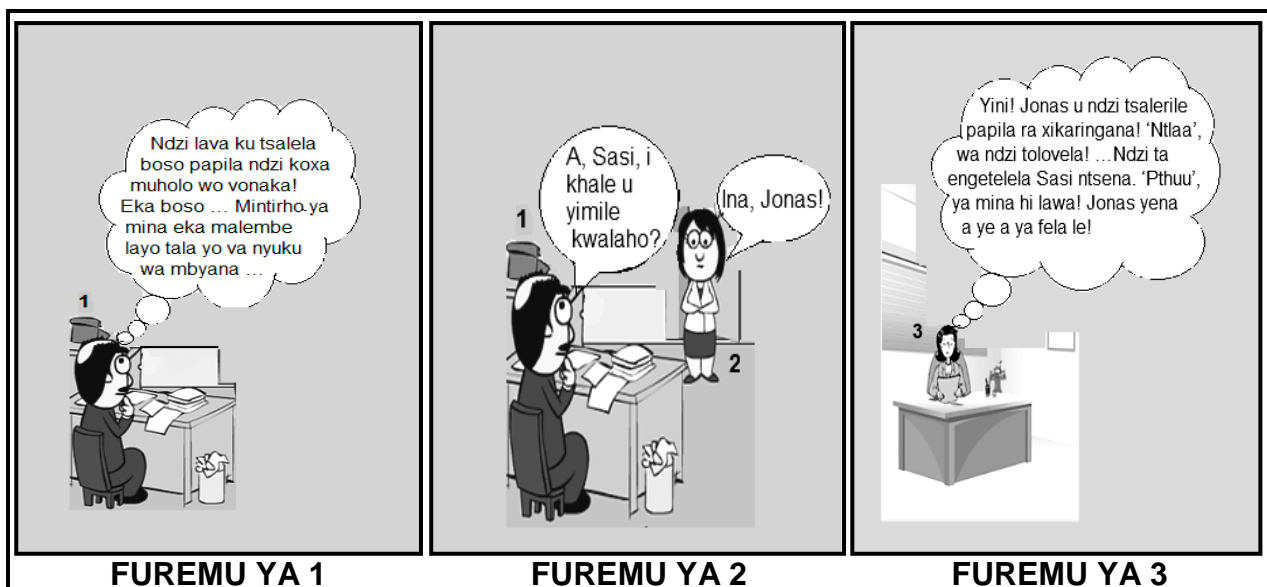
(2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi hundzuluxeriwile yi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi swi nga eka khathuni swi vulavulaka swi ri eka wona u tlhela u seketela nhlamulo ya wena.

(2)

4.2 Ku va xichelathyaka lexi nga etlhelo ka ximunhuhatwa xa 1 xi tele hi maphepha swi nga va swi kombisa yini?

(1)

4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va ximunhuhatwa xa 3 xi ku: 'Jonas u ndzi tsalerile papila ra xikaringana', xi hlamusela leswaku thoni ya papila leri tsariweke hi Jonas hi leyo ...

- A tsema.
- B bumabumela.
- C xavelela.
- D sindzisa.

(1)

4.4 Hikokwalaho ka yini riencisi 'ntlaa!' eka furemu ya 3 ri nghenisiwile endzeni ka swirhatana?

(2)

- 4.5 Xana u nga vula yini ehenhla ka endlelo ra ximunhuhatwa xa 3 ro lava ku engetelela Sasi muholo ematshan'weni ya Jonas? (2)
- 4.6 Ximunhuhatwa xa 1 u nga xi tsundzuxa yini mayelana na leswi xi nga swi endla? (2)

[10]**XIVUTISO XA 5: PROSI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

Lwandle ra vukarhi ri visingala, hinkwako ku ku dzwii, onge hi loko ximbhembhemakundzumula **mpfula ya munakan'we yi jamile ku chuluka emisaveni**. Ku vilela ka rona ku pfuxa magandlati ya ba ya vumba switsunga na tintshava leto leha ngopfu kambe ti vonaka ti mbundzuka ti nyamalala **ku nga si oma na marha**.

5

Mati ya tlhutlha khuvi ya tlhuvu ku kotisa mbita ya vuswa lebyi fetheriwaka. ... Ku nyenyela na lunya ro tsandzeka ku hlayisa swivumbiwa hambi malakatsa lama ya nga tumbulukangiki endzeni ka rona xikan'we na mitsumbu swi kumeka eka rona. Ra ala, ri na xihlawuhlalu lexi tlulaka na wansati wa vukwele.

Ndhawu hinkwayo ku ku huu ku pfa ku baleka onge i ndlati kasi i huwa ya magandlati. Xihlamariso xa kona hileswi endzeni etshakwini ra lwandle ku rhuleke, ku fana na le ntangeni wa Edeni, na mixakaxaka ya swihadyana na ntumbuluku lowo saseka a swi kanganyisiwi hi nchumu kona.

10

'Pas! Pas! Pas! **Pfukani hinkwenu mi tamerile mimpfumelelo na mapasi ya n'wina hi swandla!**' Ku vula **Xikhwixi hi rito ro tlatlarhuka ro komba ku lerisa. A tlhava wanuna loyi a yimeke a tipfinyinga mahlo a ri karhi a dedeleka hi mpama**. Hi nkarhi wolowo tiko hinkwaro a ra ha funengerile nkumba wa vurhonga, ku hunga na moya wo xeka hi ku titimela.

15

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka tsalwa ra Swa vilula hi MT Ngobeni, pheji ya 62–63]

- 5.1 Hikahata xivulwa lexi nga laha hansi hi mfanelo.
- Ndhawu hinkwayo ku ku huu ku pfa ku baleka onge i ndlati kasi i huwa ya magandlati. (1)
- 5.2 Nyika ntirho wa xilandzi lexi tikisiweke eka rito leri nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.
- Mati ya tlhutlha khuvi ya tlhuvu ku kotisa mbita ya vuswa lebyi fetheriwaka. (1)

- 5.3 Tsala xivulwa lexi nga laha hansi nakambe u siva maviti lama tikisiweke hi masivinene lama faneleke.
Mpfula ya munakan'we yi jamile ku chuluka **emisaveni**. (2)
- 5.4 Tsala xivulwa lexi nga laha hansi xi va hi xivumbeko xa marito ya murunguri.
'Pfukani hinkwenu mi tamerile mimpfumelelo na mapasi ya n'wina hi swandla!
Ku vula Xikhwixi hi rito ro tlatlarhuka ro komba ku lerisa. (2)
- 5.5 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.
A tlhava wanuna loyi a yimeke a tipfinyinga mahlo a ri karhi a dedeleka hi **mpama**. (2)
- 5.6 Xivulavulelo lexi nga laha hansi xi nga tirhisiwa loko swi te yini?
Ku nga si oma na marha. (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30**
NTSENGO HINKWAWO: 70